

I. DÜNYA SAVAŞI BAŞLARINDA OSMANLI BASININDA RUSYA MÜSLÜMANLARI

TUNCAY ÖĞÜN*

ÖZ

I. Dünya Savaşı'nda sansür yoluyla denetim altına alınan basın yayın organları, savaşan ülkelerin propaganda araçları hâline getirilmiştir. Osmanlı gazeteleri de bu bağlamda kendi devletlerinin siyasî ve askerî amaçları kapsamında faaliyet göstermiş, kamuoyunu bu doğrultuda etkilemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin, savaşın ilk günlerinden itibaren Rusya Müslümanlarını ayaklandırma çabaları, Rusya Müslümanlarını, özellikle de Kafkas halklarını Osmanlı basınının ilgi odağı hâline getirmiştir. Ancak Sarıkamış yenilgisinden sonra bu tür ayaklandırma girişimlerinin başarı şansı kalmadığı görülünce yaklaşık üç ay süren yoğun ilgi yerini derin bir sessizliğe bırakmıştır. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Rusya Müslümanlarına yönelik söz konusu plan, proje ve uygulamalarını dönemin belli başlı basın organları üzerinden okuyarak analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: I. Dünya Savaşı, Cihad-ı Ekber, Rusya Müslümanları, Osmanlı Basını, Türkçülük-Turancılık.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/TÜRKİYE, tuncayogun@hotmail.com

THE RUSSIAN MUSLIMS IN THE OTTOMAN PRESS AT THE BEGINNING OF WORLD WAR I

ABSTRACT

The media in the run up to World War I was censored and utilized for state propaganda. The Ottoman press functioned to serve the interest of the state, which revolved around influencing public opinion. The Ottoman State tried to encourage Russian Muslims to rebel against the Russian state. Russian Muslims, especially the peoples in the Caucasus have become the focus of attention for the Ottoman Press. After the defeat of Sarikamis, the press realized the futility of their efforts to stir a rebellion. After three months of intense coverage of the topic, there was a sudden and profound silence. This study aims to examine the Ottoman plans, projects and administrative practices regarding Russian Muslims by focusing on the main Ottoman press outlets.

Keywords: World War I, the Great War, Russian Muslims, Ottoman press, Turkification, Pan-Turanism.

GİRİŞ

29 Ekim 1914 gecesi Karadeniz'deki Rus limanlarına saldırarak Rusya'ya karşı fiilen savaşa giren Osmanlı Devleti, bu saldırıyı Osmanlı karargâhındaki Alman subaylarıyla hazırlanan savaş planları çerçevesinde gerçekleştirmişti. Plan gereğince; yeryüzündeki Müslümanların Halifesi sıfatını taşıyan Padişah hazretleri, savaş başladıktan sonra ilk adım olarak *Cihad-ı Ekber* ilan edecek, İslâm dünyasını Rusya ve müttefiklerine karşı savaşa davet edecek¹. Kayzer II. Wilhelm'in savaştan çok önce hayalini kurduğu bu proje², Osmanlılar tarafından Âlem-i İslâm'ı özgürlüğüne kavuşturacak³, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının siyasi haritasını yeniden çizecek⁴ bir hamle olarak görülmüyordu. Bu yüzden, Sultan V. Mehmet Reşat'ın, 11 Kasım 1914 tarihli iradesiyle İngiltere, Fransa ve Rusya'ya resmen savaş ilan etmesinin⁵ ardından Şeyhülislâm Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin 14 Kasım'da Fatih Camii'nde okunan cihat fetvasıyla yalnız Osmanlılar değil, yeryüzündeki bütün Müslümanlar (300 milyon) kutsal savaşa katılmaya davet edildi⁶.

Savaş başladığında Çarlık Rusya'sının yaklaşık 20 milyon Müslüman nüfusu vardı. Bunların 16 milyonu Asya'da; Kafkasya, Türkistan ve Sibirya'da, diğerleri ise Kuzey Rusya'da, yani Kırım ve İdil-Ural bölgesinde bulunuyordu.⁷ Rusya Müslümanlarına cihat politikalarında büyük önem veriliyordu. Özellikle Osmanlı Devleti'yle sınırdaş olan Kafkasya Müslümanlarının cihat politikalarına destek vereceğine, Ruslara karşı Osmanlıların yanında yer alacağına kesin gözüyle bakılıyordu. Bu sayede Rusya'nın içeriden parçalanacağına, Müslümanların Çar rejiminin baskı ve zulmünden kurtarılacağına

1 Carl Mühlman, **İmparatorluğun Sonu 1914:Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi?**, çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, 181-183. Cihad-ı Ekber projesi için ayrıca bkz. Selami Kılıç, "1. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", **100. Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu(25-27 Eylül 2014)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 139-187.

2 Murat Bardakçı, **Enver**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.154.

3 "Kafkasya-Türkistan", **Sebilürreşad**, XII/312, 16 Teşrinisani 1330 (29 Ekim 1914), s.449.

4 D(al). K(af), "Mücahedemiz", **Sabah**, 21 Teşrinievvel 1330 (4 Kasım 1914).

5 "Resmen Hal-i Harp İlanı", **Turan**, 30 Teşrinievvel 1330 (12 Kasım 1914).

6 Bk.: **Tanin**, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914); **Tasvir-i Efkâr**, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914).

7 Maurice Larcher, **Büyük Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleeri-1/Kafkas Harekâtı**, çev. Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul 2010, s.19.

inanılıyordu. Kafkasya üzerinden Türkistan, İran⁸, Afganistan ve Hindistan Müslümanlarının da İngiltere'ye ve Rusya'ya karşı harekete geçirilmesi planlanıyordu⁹. Bu baş döndürücü büyük planın propagandasını yapma görevi ise dönemin başlıca kitle iletişim aracı durumunda olan gazetelere bırakılmıştı. Basın hayatı, seferberliğin ilanından hemen sonra bir dizi sansür emirleriyle sıkı denetim altına alınmış, gazeteler hükümetin propaganda araçları hâline gelmişti¹⁰. Almanya ile imzalanan 1 Ağustos 1914 tarihli gizli ittifak anlaşmasından sonra Rusya ile savaşa girme ihtimali iyice kuvvetlendiğinden Osmanlı basınında Kafkasya ve Türkistan Müslümanlarına yönelik yayınlara ağırlık verilmeye başlanmıştı.

1. Çar Yönetiminin Rusya Müslümanlarında Yarattığı Hoşnutsuzluk

1914 Eylül ayı ortalarından itibaren Osmanlı basınında çıkan haberlere göre, Kafkasya'da Rus yönetimine karşı duyulan kin ve nefret had safhaya ulaşmış bulunuyordu¹¹. Bakü, Tiflis, Acara, Çürüksu ve Batum gibi yerlerde mektepleri, medreseleri, camileri, kulüpleri, cemiyetleri kapatılan, vakıflarına, verimli topraklarına el konulan Müslümanlar, Rus yönetiminden hoşnut değildi. Bu yüzden kendilerini zorla Rus ordusuna almak isteyen memurlara karşı ayaklanarak onları öldürmeye başlamışlardı. Bakü muhafızı da öldürülenler arasındaydı. İsyan eden birkaç kasaba bombalandığı halde hadiselelerin önüne bir türlü geçilemiyordu. İsyanın Türkistan'a yayılmasından korkan Ruslar, Aşkabat taraflarına kuvvet göndermiş, Türkmen kabileleriyle İranlı mücahitlerin Kafkasya'ya sızmasını önlemek için bölgedeki bir köprüyü havaya uçurmak zorunda kalmışlardı¹². Müslüman tebaanın silahları ellerinden alınmış, seyahat etmeleri yasaklanmış, mektupları açılıp kontrol edilerek haberleşme özgürlükleri kısıtlanmış, paralarına, yiyeceklerine el konmuş, evlerine zorla yaralı Rus askerleri yerleştirilmişti. Bu yüzden imkânı olanlar ev-

8 Osmanlı Devleti'nin İran'ı işgalci Rus kuvvetlerine ve İngilizlere karşı ayaklandırma çabaları hakkında bkz. İlyas Topsakal, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016.

9 İsrail Kurtcepe-Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi-", **Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi (OTAM)**, S 3, (1992), s.249-253.

10 Sansür emirleri için bkz. **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, I, yay. haz. Kemal Gurulkan vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013, s.26, 31-32.

11 "Kafkasya", **Sebilürreşad**, XII/310, 4 Eylül 1330 (17 Eylül 1914), s.419-420.

12 "Kafkasya", **Sebilürreşad**, XII/311, 4 Eylül 1330 (17 Eylül 1914), s.435.

lerini terk ederek İran'a veya diğer komşu ülkelere kaçmak zorunda kalmıştı. Büyük sıkıntı içerisinde bulunan Rusya Müslümanları, Lehistan cephesinde Alman ve Avusturya kuvvetleri karşısında zaten sıkışık durumda bulunan Rusya'dan yüz çevirerek Almanya'nın yanında yer almaya başlamışlardı¹³.

Osmanlı gazeteleri, bu tarz yayınlarıyla Rus hükümetini ağır ifadelerle eleştirip Müslümanların maruz kaldığı baskıları zulüm olarak nitelendirirler de savaşa henüz girmemiş tarafsız bir devletin basın organları olarak yine de fazla ileri gitmemeye, mümkün merteye itidalli olmaya özen gösteriyordu. Almanya yanlısı bir tutum sergilemekle birlikte ne Rusya'nın ne Rus hükümetinin varlığı doğrudan hedef alınmıyordu. Lakin 11 Kasım'da Rusya ile müttefiklerine karşı resmen savaş girildikten sonra durum değişti. O zamana kadar gösterilen zoraki itidal bir kenara bırakılarak Rusya'nın varlığı doğrudan hedef alındı, ülkesinin parçalanacağı, esaret altındaki İslâmların özgürlüklerine kavuşacağı açıkça yazılmaya başlandı¹⁴.

Cihad-ı Ekber'i İslâm dünyasına anlatmayı kendisi için kutsal görev sayan¹⁵ Osmanlı basınının öncelikli hedefi Kafkasya'ydı. Çar I. Petro (1682-1725) döneminden beri Kafkasya'yı ele geçirmeye çalışan Ruslar, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, önce İran'ı, sonra Osmanlı Devleti'ni mağlup ederek amaçlarına büyük ölçüde ulaşmış, Kuzey Kafkasya'daki direnişin büyük önderi Şeyh Şamil'i 1859 yılında teslim aldıktan sonra bölge üzerindeki hâkimiyetlerini iyice pekiştirmişlerdi. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 savaşında Osmanlıları bir kez daha yenilgiye uğratarak Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını da ele geçirip Kafkasya'daki hâkimiyet alanlarını iyice genişletmişlerdi¹⁶. Bu yüzden Rusya'nın diğer yerlerindeki orana Kafkasya Müslümanlarıyla Osmanlılar arasındaki ilişkiler nispeten sıcak ve tazeydi.

Kafkasya'dan sonra sırada Orta Asya yani Türkistan vardı. Kafkasya'nın ele geçirilmesinden sonra o bölgenin de nüfuz altına alınacağı hesap ediliyor-

13 “Kafkasya-Türkistan”, **Sebilürreşad**, XII/312, 16 Teşrinisani 1330 (29 Ekim 1914), s. 447.

14 Halide Edib, “Harb-i Hazırda Türklük Cereyanı”, **Tanin**, 15 Teşrinisani 1330 (28 Kasım 1914).

15 “Cihad-ı Ekber'in Ehemmiyet ve Azametini Anlatmak Matbuat İçin Bir Vecibedir”, **Sebilürreşad**, XIII/314, 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914), s.15.

16 Rusların Kafkasya'yı işgali hakkında bkz. Mustafa Budak, “Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti”, **Türkler**, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.488-515; Abdullah Temizkan, “Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas-Ötesinde Nüfuz Mücadelesi” **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, VI/ 2 (2006), s.447-462.

du. Hatırı sayılır bir Müslüman nüfus barındıran Kırım, İdil-Ural bölgesi ve Sibiryaya ise Kafkasya ve Türkistan'a oranla daha uzak bir hedef olarak görülmüyordu. Zira Osmanlı basımının, genellikle *Kuzey Rusya* olarak adlandırdığı bu bölgelerde Rus hâkimiyeti hem daha eski hem daha güçlüydü¹⁷. Adı geçen bölgenin Osmanlı coğrafyasından hayli uzak olması da ayrı bir dezavantajdı. Üstelik öncelikli amaç Kafkasya, Türkistan ve Afganistan üzerinden İngilizlerin elindeki Hindistan'ın ele geçirilmesi olduğundan¹⁸, bu istikamet üzerinde bulunmayan Kuzey Rusya stratejik açıdan daha az önem arz ediyordu. Bu yüzden Osmanlı basımı da daha çok Kafkasya üzerinde duruyor, Türkistan'ı ve Kuzey Rusya'yı biraz daha geri planda tutuyordu.

Kafkasya'nın kadim bir Türk yurdu olduğu, hiçbir zaman Türksüz kalmadığı, 11 milyon nüfusunun 7 milyonunun İslâm ve bunların da 5 milyonunun Türk olduğu ifade ediliyordu. Mezhep ayrılıklarını körükleyen, sosyal tabakalar arasındaki ilişkileri bozmaya çalışan Rus yönetiminin sinsi planlarına rağmen Kafkasya'daki millî uyanışın önüne geçilemediği, açılan okullar ve gazeteler sayesinde başlayan bu uyanışın Kafkasya'dan Taşkent'e, Semerkant'a ve Rusya'nın diğer yerlerindeki bütün Türk bölgelerine yayıldığı yazılıyordu.¹⁹ Türkistan, Kırım ve Kuzey Rusya'nın da Osmanlıların din ve kan kardeşleriyle dolu olduğuna dikkat çekiliyordu. Kafkasya'da olduğu gibi, oralarda da halkın Rus zulmünden ve tahakkümünden kurtulmak için Osmanlıları beklemekte olduğu, bu yüzden, Türk ordusunun bu geniş coğrafyada kendisini kesinlikle yabancı bir ülkede hissetmeyeceği ifade ediliyordu²⁰.

Kırgız, Türkmen, Başkırt, Çerkez vs. gibi Müslüman halkların Rus ordusuna kesinlikle asker vermek istemediği, ancak Rus hükümetinin yaklaşık 500 bin kişiyi zorla silahlaltına alıp Almanlara karşı Lehistan cephesine götürdüğü yazılıyordu²¹. Cepheye istemeyerek gitmek zorunda kalan bu askerlerin "*Biz cebren ölüme götürülüyoruz. Fakat Rusya emin olsun ki bizden bir fayda görmeyecektir. Çünkü biz silah atmayacağız ve ilk fırsatta düşman tarafına geçeceğiz.*" diyerek bu duruma tepki gösterdiği haber veriliyordu. Durumun

17 Bkz. Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", **Türkler**, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.561-576.

18 Metin Hülagu, "Pan-İslamist Faaliyetler (1914-1918)", **Osmanlı**, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.556.

19 "Kafkas Türkleri", **Turan**, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

20 "Âlem-i İslâm", **Turan**, 2 Teşrinisani 1330 (13 Kasım 1914).

21 "Rusya'daki Türk Kardeşlerimiz", **Turan**, 17 Kânunuevvel 330 (30 Aralık 1914); "Kafkas Ahvalı", **Ahenk**, 23 Teşrinisani 1330 (6 Aralık 1914).

farkında olan Rusların cepheye zorla götürülen bu askerlere kesinlikle güvenmediği, bu yüzden her türlü haklarını ellerinden alıp ibadet etmelerini yasakladığı, ateş hattında kasten Alman toplarının önüne sürerek kendilerinden kurtulmaya çalıştığı öne sürülüyordu²². Özellikle, cihat ilanından sonra Rus ordusundaki iç huzursuzluğun iyice tırmandığı, Müslüman askerlerle Rus askerleri arasında savaşı andıran büyük çatışmalar çıktığı bildiriliyordu²³.

Rus ordusunun ihtiyaçlarına karşılık erzaklarına ve çeşitli eşyalarına el konulmasına da şiddetle karşı çıktıkları ifade ediliyordu. Kafkasya Genel Valisi'nin Müslüman evlerine baskınlar yaptırıp halkın mallarına el koydurması, erzakını vermek istemeyenleri sürgüne göndermesi, mallarını Ruslara vermek yerine kendi eliyle imha etmeye kalkışan otuz kişiyi idam ettirmesi de bu direnişi kırmaya yetmemişti. Aksine, Kafkasya Müslümanlarının Ruslara karşı duyduğu kin ve nefreti iyice körüklemiş, Moskof zulmünden kurtulmak için Osmanlılarla birlik olup ilk fırsatta Ruslara karşı savaşmanın yollarını aramaya başlamışlardı²⁴.

2. Çar Hükümetinin Rusya Müslümanlarını Osmanlı Devleti'nden Uzaklaştırma Çabaları

Osmanlı Devleti'nin Rusya Müslümanlarını Çar yönetimine karşı kıskırtmayı amaçlayan girişimlerine karşılık Rus basını, Osmanlı Devleti'ni ve Osmanlı Sultanı'nı Almanya'nın kuklası olmakla suçluyordu. Hilâfet diyarı olan Osmanlı Devleti'nin kâfir Almanlarla aynı safta yer alarak, Almanların menfaatleri uğruna kendi varlığını tehlikeye attığını öne sürüyordu. Özellikle mizah ve karikatürü Halife Sultan'ın cihat ilanına karşı adeta bir silah gibi kullanılıyordu. Müslümanların hilafet makamına duyduğu güveni sarsmak için Halife-Sultan Mehmet Reşat Almanlarla işbirliği yapan Enver Paşa'nın oyuncağı hâline gelmiş, düşmanlık hissinden çok acıma duygusu uyandıran iradesiz, zavallı bir korkak olarak tasvir ediliyordu²⁵. Böylece bir yandan aciz ve zayıf Osmanlıların yenilmeye mahkûm olduğu vurgulanırken, diğer yan-

22 “Kırgızlar ve Şimal Türkleri”, **Turan**, 29 Kânunuevvel 1330 (11 Ocak 1915).

23 “Cihat ve Rus Ordusu”, **Tanin**, 11 Kânunuevvel 1330 (24 Aralık 1914); “Rus Ordusundaki Çerkeslerin İsyanı”, **Tanin**, 6 Kânunuevvel 1330 (19 Aralık 1914).

24 “Kafkasya’da Mezalim”, **Sabah**, 19 Teşrinisani 1330 (2 Aralık 1914).

25 Alfina Sibgatullina, “1. Dünya Savaşı Dönemi Rus Mizahı ve Karikatüründe Osmanlı İmajı”, **100. Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s.534-535.

dan Almanlara hizmet eden Halife'nin ilan ettiği Cihad-ı Ekber'in aslında bir İslam davası olmadığı izlenimi yaratılarak, Rusya Müslümanlarının Osmanlılarla işbirliğine yönelmesinin önüne geçilmek isteniyordu.

Müslüman tebaanın yalnız güvenlik önlemleriyle kontrol altına alınmayacağını anlayan Rusların, *Küçük Baba* dedikleri *Çar II. Nikola* da 10 Aralık 1914'te Kafkasya'nın idarî merkezi olan Tiflis'e giderek *Ömer* ve *Ali* camilerini ziyaret etti. Her iki camiye 2 biner ruble ihsanda bulunarak Kafkasya Müslümanlarının gönlünü kazanmaya çalıştı. Çar'ın bu girişimlerini boşa çıkarmak isteyen Osmanlı basını ise cami ziyaretlerini Müslümanları aldatmaya yönelik bir hile olarak nitelendirdi. Müslümanların sempatisini kazanmak adına Çar Nikola'nın güya gizlice Müslüman olduğuna dair söylentiler bile çıkardığını yazdı. Ancak amacına yine de ulaşamadığını öne sürerek camii ziyaretleri sırasında din görevlilerinin kısa dualar okuyarak durumdan hoşnut olmadıklarını belli ettiklerini öne sürdü.

Bu vesile ile Rus hükümetinin İslâm cemaatinin dinî hayatını düzenlemeye yönelik uygulamaları da şiddetle eleştirildi. Rusların sırf mezhep ayrılıklarını körüklemek, Şîhlerle Sünnîleri ayırıştırmak için Tiflis'te karşı karşıya iki binada, iki ayrı ruhanî idare kurdurduğu, birinin kapısına "*Ali tarikine mensup Müslümanların idare-i ruhaniyesi*" diğerrinin kapısına "*Ömer tarikine mensup Müslümanların idare-i ruhaniyesi*" yazdırdığı ve birincisinin reisine *Şeyhülislâm*, ikincisinin reisine *Müftü* unvanı verdiği ifade edildi²⁶.

Tiflis'teki cami ziyaretlerini tamamlayarak halkın gönlünü kazanmaya çalışan Çar Nikola, Türklere karşı savaşan askerlerine moral vermek için 13 Aralık'ta trenle Kars'a hareket etti. Ertesi gün Sarıkamış üzerinden Micin-girt'teki Rus karargâhına giderek cephe hattındaki mevzileri ziyaret etti²⁷. Petersburg'daki sarayına dönmek üzere Kafkasya'dan ayrılırken Kafkasya halkına hitaben bir bildiri yayınlayıp, gördüğü samimi kabulden dolayı kendilerine teşekkür ederek, Rusya'ya olan bağlılıklarından dolayı kendilerini selamladı. Osmanlı basınına göre Çar'ın Kafkasya'da sözde samimi kabul gördüğünü

26 "Kafkas Türkleri-Türklerin Mukadderatı-Dünkü Hayatları-Bugünkü Hayatları-Her Şey Hazır-Bizi Bekliyorlar", *Turan*, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

27 Süleyman Tekir, **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kars 2015, s.200.

ilan eden bu bildiri de ayrı bir kandırmacaydı. Zira Çar Nikola, Kafkasya'da bulunduğu sürece kendini güvende hissetmemiş, seyahat güzergâhı üzerinde bulunan Novorosisk, Petrofsk, Derbent, Bakü, Tiflis hattını askerlerle doldurtmuştu. Tiflis, Bakü ve Derbent'de Müslümanların ileri gelenlerinden 8 bin kişiyi tutuklatmış, Müslümanlara ait bütün gazeteleri kapattırmış; Kazan, Orenburg, Bakü ve Gence'de aydın sayılabilecek herkesi hapse attırmıştı. Bu olağanüstü önlemler sayesinde belki bir suikasta uğramaktan kurtulmuş, patlamak üzere olan isyanı belki bir süreliğine önleyebilmiş fakat halkın kin ve nefretini söndürmeyi başaramamıştı²⁸.

Rusya'nın diğer yerlerinde, özellikle kuzey Rusya Türkleri arasında da benzer hareketlenmeler olduğu yazılıyor, savaşın başından beri bu geniş coğrafyada da gelişmelerin büyük bir dikkatle izlendiği haber veriliyordu. Kafkasya'da Ruslarla savaşmak için Kuzey Rusya'dan İstanbul'a gelen gönüllülerden söz ediliyor, gazete sayfalarında onların açıklamalarına geniş yer veriliyordu²⁹. Bu açıklamalara göre Kuzey Rusya Türkleri, Osmanlıların şimdilik oralara kadar gidip kendilerini kurtaramayacağıının farkındaydılar. Bununla birlikte, Kafkasya'nın kurtuluşunu kendi kurtuluş ve özgürlükleri için de atılmış bir adım olarak görüyorlardı. Hiç olmazsa ırkdaşlarından bir kısmının bağımsızlığa kavuştuğunu görerek teselli olmak istiyorlardı. Türkiye'deki kardeşlerine yardımcı olamadıkları, Balkan Savaşı'nda olduğu gibi³⁰ birkaç heyet olsun gönderemedikleri için de büyük üzüntü duyuyorlardı. 200 bin evladını Rus ordusuna vererek Rusya'nın çıkarları uğruna kurban etmek

28 Osmanlı basınının Çar'ın Tiflis ziyareti hakkındaki yazıları için bkz. R(e). S(sat)., "Rusya'nın İntizamsızlıkları ve Sıkıntıları", **Turan**, 6 Kânunuevvel 330 (19 Aralık 1914); aynı yazar: "Oltu Muvaffakiyeti", **Turan**, 12 Kânunuevvel 330 (25 Aralık 1914); "Kafkasya'daki Kardeşlerimiz", **Turan**, 9 Kânunuevvel 330 (22 Aralık 1914); "Çar'ın Tiflis Seyahati-Mecburi Nümayişler", **Tanin**, 5 Kânunuevvel 1330 (18 Aralık 1914); "Çar'ın Tiflis'i Ziyareti", **Tasvir-i Efkar**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

29 "Rusya Ahvali ve Türkler", **Turan**, 10 Kânunuevvel 330 (23 Aralık 1914); Hamdullah Suphi, "Cihat-ı Ekber Önünde Büyük Vatan", **Turan**, 4 Teşrinisani 1330 (17 Kasım 1914).

30 Balkan Savaşları başladığında Şeyhülislam'ın fetvasıyla cihat ilan edilmesi üzerine Rusya Müslümanları, Osmanlı Devletine yardım etmeye çalışmış, Rus hükümetinin baskılarına rağmen yaralı Türk askerleri için gizlice para toplamış, Osmanlı Sefareti aracılığıyla ya da gizlice İstanbul'a gönderdikleri heyetlerle yardımlarını Türkiye'ye ulaştırmışlardı. Bazı Müslüman kızları ise yaralı askerlere hemşirelik yapmak üzere İstanbul'a gitmişlerdi. Bkz. Alfina Sibgatullina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2014, s.142-161.

zorunda kalmaları ise bu üzüntülerini daha da artırıyordu³¹. Bu durumdan rahatsızlık duyan Rus hükümeti ise 93 Harbi'nde Rusya'ya karşı isyan eden Tatarlara kuşkuyla bakıyor, bir şekilde Türkiye'ye gidip gelen ya da orayla herhangi bir ilişkisi bulunan 17-50 yaş arasındaki herkesi Osmanlı tebaasından olan Müslümanlarla birlikte hapisanelere dolduruyordu³².

Rus yönetiminin bu baskılarına ve her alandaki sıkı denetimine rağmen Cihad- Ekber çağrısının İdil-Ural bölgesinin her tarafına yayılması için büyük çaba gösteriliyordu. Bu çalışmalar kapsamında Kazan'da *Makam-ı Hilâfetin Cihad-ı Mukaddesi ve Türkiye Uyaniyor* adlı iki risale basılıp Kazan, Orenburg ve sair yerlere gizlice dağıtılmıştı³³. Fakat henüz kırsal kesime, köylere ulaşamamıştı. Buna rağmen onlar bile Rusya'nın sonunun geldiğini anlamaya başlamışlardı. Rusların Varşova'da Almanlar karşısında uğradığı ağır yenilgileri görerek "*Almanların hem Türk hem Müslüman olduğuna ve Yusuf adındaki Alman Padişahının kendilerini Ruslardan kurtaracağına*" inanmışlardı³⁴. Aslında bu tuhaf inanç, onların Osmanlılardan ve dünyadaki gelişmelerden ne kadar uzak ve habersiz olduğunu gösteriyordu. Ancak *Turan* hülyalarına fena halde kapılmış olan gazeteler için bu yönü üzerinde durmaya gerek bile görmüyor, bu önemli eksikliği de Osmanlı Devleti'nin çıkarına olacak şekilde yorumlamaya çalışıyorlardı.

Halkı daha fazla gücendirip ihtilali körüklemek istemeyen Rusların Kafkasya'da olduğu gibi Kuzey Rusya'da da bazı hilelere başvurduğu bildiriliyordu. Orada tercih ettikleri yöntem önemli makamlarda bulunan kimseleri kendi yanlarına çekerek halkın desteğini kazanmaya çalışmaktı. Bu konuda fazla başarılı olamasalar da birkaç hainin kendileriyle işbirliği yapmasını sağlamışlardı. Özellikle Ruslarla işbirliği yapmakla suçlanan Petersburg imamı *Sefa Bayezidof*'dan nefretle söz ediliyordu. Kendini Müslümanların temsilcisi olarak gösteren bu kişinin, Rusya Türklerinin Çar hükümetine sadık olduklarına dair asılsız bildirimler yayınlayıp telgraflar çekerek, kalpleri yaralamakta, millî namusu lekelemekte olduğundan yakınılıyordu³⁵. Bozgunculuk yaratmayı amaçlayan bu tür girişimlere rağmen Kırım ve İdil-Ural bölgesinde

31 "Rusya Ahvali ve Türkler", **Turan**, 10 Kânunuevvel 330 (23 Aralık 1914).

32 "Rusya'daki Kardeşlerimiz", **Tanin**, 16 Teşrinisani 1330 (29 Kasım 1914).

33 "Rusya'daki Müslümanların Ahvali", **Tanin**, 1 Kânunuevvel 1330 (14 Aralık 1914).

34 "Rusya Ahvali ve Türkler", **Turan**, 10 Kânunuevvel 330 (23 Aralık 1914).

35 "Rusya Ahvali ve Türkler", **Turan**, 10 Kânunuevvel 330 (23 Aralık 1914).

Osmanlılarla işbirliği yapmaya hazır ciddi bir potansiyelin varlığına işaret edilerek, Kafkasya’da elde edilecek ilk galibiyetin bütün Rusya’yı ciddi anlamda sarsacak büyük sonuçlar doğuracağı ifade ediliyordu³⁶.

3. Ruslara Karşı Alınan İlk Galibiyetlerin Yarattığı Büyük Heyecan

Domino etkisi yaratarak bütün Rusya’yı baştanbaşa isyan ve ihtilallerle sarsacak olan ilk zaferin elde edileceği gün sabırsızlıkla bekleniyordu. Bu yüzden, Kafkas cephesindeki askerî harekât büyük bir dikkatle takip ediliyordu. Küçük sınır birlikleriyle bazı Teşkilât-ı Mahsusa çetelerinin Rus sınır karakollarına yaptığı gece baskınları bile büyük heyecan yaratarak *Turan Yolunda*³⁷ türünden manşetler atılmasına yetiyordu. Beklentinin bu denli yüksek olduğu günlerde, cephenin merkezindeki aslı kuvvetlerin Köprüköy’e kadar ilerlemiş olan işgalci Rus kolordusunu 7 Kasım 1914’te başlayan ve beş gün süren büyük bir taarruzla geri püskürtmesi daha büyük bir heyecan yarattı. Köprüköy zaferinin yalnız Turanlıların (Türklerin) değil, Arapların, Hintlilerin ve bütün İslam âleminin ayaklanması için bir başlangıç olacağı öne sürüldü³⁸. 3-4 milyonluk bir İslâm ordusunun Moskof’un ta kalbine kadar dalarak İslâm kitlelerini birer birer esaretten kurtaracağı yazıldı³⁹.

O sırada Osmanlı Devleti, *Teşkilat-ı Mahsusa* elemanları vasıtasıyla Kafkasya’nın Hristiyan Gürcüleriyle de gizlice temas halinde bulunuyordu⁴⁰. Savaşın yaklaştığı günlerde Almanların da onayıyla İstanbul’a sığınmış bulunan bazı Gürcü aydınlarıyla Osmanlı kuvvetlerine verecekleri destek karşılığında Gürcistan’ın bağımsızlığı için bir anlaşma yapılmıştı⁴¹. Bu yüzden gazeteler, Hristiyan Gürcülerin de Osmanlı saflarına katılacağını, böylece savaşçı sayısının 5-6 milyonu bulacağı gibi akıl almaz şeyler yazıyorlardı⁴². Yalnız Müslümanların değil, bütün Rusya halkının Çar hükümetine karşı olduğu algı-

36 R(e). S(sat)., “Rusya’nın İntizamsızlıkları ve Sıkıntıları”, *Turan*, 6 Kânunuevvel 330 (19 Aralık 1914); aynı yazar: “Oltu Muvaffakiyeti”, *Turan*, 12 Kânunuevvel 330 (25 Aralık 1914).

37 *Turan*, 30 Teşrinievvvel 1330 (12 Kasım 1914).

38 “Rusya’daki Müslümanların Ahvalı”, “Nihayet, Muzaffer Olduk!”, *Tanin*, 1 Teşrinisani 1330 (14 Kasım 1914).

39 Halide Edib, “Halas Muharebesi”, *Tanin*, 28 Teşrinisani 1330 (11 Aralık 1914).

40 Vahdet Keleşyılmaz, “Kafkas Harekâtının Perde Arkası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47 (Temmuz 2000), s.286-287.

41 Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s.166.

42 *Tanin*, 1 Kânunuevvel 1330 (14 Aralık 1914).

sını yaratmak için savaşın ilk günlerinden itibaren Ruslarla anlaşarak Osmanlılara karşı düşmanca faaliyetler içerisine giren Ermeni komitelerinin⁴³ bile silahlarıyla, bombaları ve dinamitleriyle ayaklanarak Türklerin Kafkasya'ya gelişini dört gözle bekledikleri gibi gerçek dışı haberlere yer verilebiliyordu⁴⁴.

Rusya'daki ihtilal ateşinin fitilini ateşleyeceği sanılan Köprüköy zaferi beklenen neticeyi vermedi. Köprüköy'den püskürtülen Rus kuvvetleri 20-25 km kadar geride, *Azap-Zazak-Hoşab* hattında yeniden direnişe geçerek Türk taarruzunu durdurmayı başardılar⁴⁵. Bu sırada kış mevsiminin de iyiden iyie bastırması askeri harekâtı büyük ölçüde zorlaştırdığından kasım ayı sonlarına doğru taraflar arasındaki sıcak temas kesildi⁴⁶. Türk birlikleri, 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın almış olduğu ani bir kararla, baharda yeniden harekâta geçmek üzere 21/22 Kasım 1914 gecesi 8-10 km kadar geri çekilerek yeni mevzilerine yerleşti⁴⁷. Osmanlı basını da cephedeki bu duruma ayak uydurarak Kafkasya'daki ihtilal beklentilerine dair haber ve yazıların heyecan dozunu düşürerek baharla birlikte gelecek yeni galibiyet haberlerini bekleme-ye koyuldu.

Ordunun Rus topraklarına giremeden taarruzdan vazgeçerek savunmaya geçmesi hayal kırıklıklarına neden olduğundan pek hoş karşılanmadı. Rusya Türkleri üzerinde iyi tesir bırakmayacağı gerekçesiyle, savaşın hiç olmazsa sınırda yapılması gerektiği ileri sürüldü. Bu görüşte olan bazı subaylar durumdan hoşnut olmadıklarını Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya da bildirdiler⁴⁸. Durumu incelemek üzere cepheye gönderilen Genelkurmay İkinci Başkanı Hafız Hakkı Bey'in de bir kış taarruzunun yapılabileceğini bildirmesi⁴⁹ üzerine, cepheye gitmeye karar veren Enver Paşa, 6 Aralık'ta Yavuz kruvazörüyle

43 Sınırın her iki tarafındaki silahlı Ermeni komitelerinin Ruslarla işbirliği yaparak Osmanlılara karşı giriştikleri düşmanca faaliyetler için bk.: **Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi: İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

44 S(in). M(im). Tefvik, "Âlem-i İslam-Bütün Müslümanlar İtilâf-ı Müselles Aleyhinde Ayaklandılar", **Sebilürreşad**, XII/316, 20 Teşrinisani 1330 (3 Aralık 1914), s.29.

45 "Harekât-ı Harbiye", **Tanin**, 31 Teşrinievvel 1330 (13 Kasım 1914).

46 "Türkiye-İtilâf-ı Müselles Muharebesi/Vaziyet-i Umumiye", **Turan**, 16 Teşrinisani 1330 (29 Kasım 1914).

47 Cemal Akbay, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Cilt I, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1970, s.322.

48 Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2007, s. 140.

49 Ali İhsan Sabis, **Harb Hatıralarım**, II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s.238.

İstanbul'dan Trabzon'a hareket etti ve oradan Erzurum yoluyla 13 Aralık'ta Köprüköy'deki ordu karargâhına geçti⁵⁰. Kışlık donanımın yetersiz olduğunu öne süren Hasan İzzet Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen ordu komutanlığını bizzat uhdesine alarak 19 Aralık akşamı taarruz emrini imzaladı. Emir gereği harekât 22 Aralık sabahı başlayacaktı⁵¹.

Son Osmanlı sadrazamlarından Ahmed İzzet Paşa'nın 1924 yılında tamamladığı hatıratına göre “*Enver Paşa, İran'ı Turanı birleştirerek Timur ve Cengiz saltanatını diriltme hülyasına düşmüştü.*”⁵² Enver Paşa, harekâtın başlamasından bir gün önce (20-21 Aralık gecesi) askere moral vermek amacıyla yayınladığı bir emirle, amacının Rus ordusunu yok ederek, Türkleri beklemekte olan Kafkasya'yı Moskof zulmünden kurtarmak olduğunu açıklamıştı⁵³. Harekâta 10. Kolordu Komutanı olarak katılan Hafız Hakkı Bey de aynı günlerde günlüğüne “*Biz kazanırsak başımız dik olarak 30-40 sene sulh içinde göstereceğimiz faaliyet ile bütün şarkı sefaletten kurtaracağız (18 Aralık 1914).*”⁵⁴ diye yazarak harekâtın yalnız Kafkasya ile sınırlı olmadığından, ileriye dönük daha büyük hedefleri bulunduğundan söz etmişti.

22 Aralık 1914 sabahı, başlayan büyük kış taarruzu asker arasında âdete İsrail'in düdüğü etkisini yaratmış, herkes sanki yepyeni bir hayata uyanmıştı⁵⁵. Sınırı geçerek Rus topraklarına giren bir onbaşı üstlendiği kurtarıcı rolünün kendisini nasıl heyecanlandırıldığını günlüğüne şöyle not etmişti: “*19 Kânunuevvel 1330 (1 Ocak 1915) Cuma. Erkenden, ortalık ışımadan hareket*

50 Enver Paşa'nın cepheye intikali sırasındaki sözlemlerini içeren mektupları için bkz. **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, yay. haz. Arı İnan, İmge Kitabevi, Ankara 1997, s.176-185.

51 Köprülü Şerif, **Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1338, s. 126-128. Sarıkamış Harekâtı hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Yavuz Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı**, Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003; Bingür Sönmez-Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış**, İkarus Yayınları, İstanbul 2010; Hasan İzzet Altınanıt, **Ülkem Ateş Çemberiyle Kuşatılmışken: Sarıkamış**, yay. haz. Bingür Sönmez, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013.

52 Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, I, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s.194.

53 Emrin tam metni için bk.: “30'uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi-2”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl 58, S 123 (Haziran 2009), s.150-151.

54 **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, yay. haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.91.

55 **Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları/Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, yay. haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s.86.

edildi, yarım saat sonra Rus sınırına gelindi. İşte Rus toprağında bulunuyorum. Artık bahtiyarız değil mi? Bu topraklara basmak, esir kardeşlere kavuşmak için iki aydır ne kadar kanlar ziyan oldu. Çok şükür ya Rabbi geldik. Hudut ihramlarından birini öptüm. İlerliyoruz."⁵⁶

Halk da askerinin bu heyecanına ortak olmuştu. Özellikle kadınlar ve genç kızların sevinci görülmeye değerdi. Yolların iki tarafına dizilerek Türk askerlerini karşılamakta, alay sancaklarını gözlerinden yaşlar dökerek öpüp koklamaktaydılar. Bu manzara karşısında duygulanan askerler de gözyaşlarına boğuluyorlardı. Kendilerini kurtarmaya gelen askerleri evlerinde yatırıyor onlara çay ve yemek ikram ediyorlardı. Bazı yerlerde ise İslamsor (*Taşlıgüney*) köyü Çerkezlerinin yaptığı gibi başlarına kefenlerini sarıp atlarına binerek İslâm askerlerinin imdadına koşuyorlardı⁵⁷.

Osmanlı basını da bu gelişmeler karşısında girdiği kış uykusundan çabucak uyandı. Tarihe *Sarikamış Harekâtı* olarak geçecek olan bu taarruzun ilk günlerinde sınırı aşan Türk birliklerinin Rus kuvvetlerine ağır kayıplar verdirerek ilerlemeye devam etmesi Kafkasya'yı ve Rusya Müslümanlarını yeniden basının ilgi odağı hâline getirdi. Osmanlı karargâhının 24 Aralık 1914 tarihli bildiriyle⁵⁸ İd (Narman)-Oltu arasındaki Rus kuvvetlerinin kesin olarak yenilgiye uğratıldığı açıklandığında heyecan tarif edilemez noktalara vardı. Gazete sayfaları zafer haberleriyle dolmaya başladı. Dönemin ünlü gazetecilerinden *Yunus Nadi'nin* kaleminden çıkan şu cümleler bir sevinç ve heyecan seli oluşturan bu yazıların sadece küçük bir örneği: "*Hududun öbür tarafı... Düşman ülkesi demeye insanın dili varmıyor. Daha dün denilecek kadar yakın bir zamanda bizim olan, bugüne kadar elim bir hüsrân ve hicrân hayatı geçirmiş bulunan, şimdi de kollarını açarak Osmanlı ordusunu bekleyen bir Müslüman ve Osmanlı kıtasına düşman arazisi demek nasıl mümkün ve caiz olsun?*"⁵⁹

Aynı harekât kapsamında Çoruh vadisinden ilerleyen ikinci bir taarruz kolunun (Stange Bey Müfrezesi), 29 Aralık akşamı, sınırın 80 km ilerisinde, askerî açıdan son derece önemli bir nokta olan Ardahan'ı ele geçirmesi

56 Ali Rıza Eti, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, yay. haz. Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.121.

57 Eti, **a.g.e.**, s.121.

58 "Tebliğ-i Resmî", **Turan**, 11 Kânunuevvel 330 (24 Aralık 1914).

59 Yunus Nadi, "İleri Daima İleri", **Tasvir-i Efkâr**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

de beklenen günün geldiğine, Kafkasya kapılarının Türklere açıldığına dair inancı iyice pekiştirdi⁶⁰. Bu inancın beslediği heyecan “*Kurtuluş var, ağlayan insanlara/Varmak üzere ordu Dağıstanlara/Bekle ey ehl-i İslâm, az zaman!*” gibi şiirsel ifadelerle dile getirildi⁶¹. Ardahan’a giren kahramanların senelerden beri Moskof zulmü altında inlemekte olan kan ve din kardeşlerine kurtuluş, özgürlük; tek kelimeyle hayat götürdüğü yazıldı⁶². Ardahan harekâtına kendi çetesiyle katılan Erzurum Mebusu Seyfullah Bey⁶³ ile Lazistan mebusu Sudi Bey’in esaretten kurtarılan bölge halkının selamlarını ve teşekkürlerini bildirmek üzere Meclis-i Mebusan’a çektiği telgraflar gazete sayfalarını süslemeye başladı⁶⁴. Kendisi de aslen Kafkasyalı bir Türk olan Ağaoğlu Ahmet Bey ise “*Sarıl Türk’ün getirdiği parlak hilâle!//Seni onun hicranı mı koydu bu hale?*” dizeleriyle Kafkasya halkını Osmanlı bayrağı altında toplanmaya çağırarak bu heyecana ortak oldu⁶⁵.

4. Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı Kuvvetlerine Verdiği Destek

Gazete sayfalarını dolduran ve Rus topraklarına giren Türk askerinin, Kafkasya’nın Müslüman ahali tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandığını bildiren haberler önemli bir yekûn teşkil ediyordu. Çoruh vadisinden ilerleyerek Ardahan’ı ele geçiren birliklerin Artvin’e girişi sırasında, kasaba halkı tarafından 93 Harbi’nden beri düşman eline geçmesin diye saklanmakta olan bir Osmanlı alay sancağının törenle çıkarılıp sevinç gösterileri yapıldığı bildiriliyordu. Türk kuvvetlerinin Artvin’e girdiğini haber alan Şavşat ahali ise kendi imkânlarıyla silahlanarak, kasabadaki Rus askerlerini kovmuş, üç gün sonra ufukta görünen öncü Türk kollarını kurbanlar keserek karşılamıştı. Kasabanın önde gelen din adamlarından Şemsettin Efendi bir konuşma yaparak, Türklerin gelişinden duydukları memnuniyeti kasaba halkı adına büyük bir heyecanla dile getirmişti. Tavuskerd, Tiskird ve Zegüle köylerinde de gözleri yaşartacak benzer karşılamalar yapılmıştı. Batum yakınlarındaki Geda

60 Tuncay Öğün, “Turan Yolunda Bir Serap: Çoruh Vadisi Harekâtının ve Ardahan Baskımının Osmanlı Basınındaki Yansımaları”, **Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı, III)**, Yıl 21, S 73 (Temmuz-Aralık 2015), s.806-820.

61 “Muhavere”, **Karagöz**, 22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915).

62 “Ardahan Alındı”, **Turan**, 21 Kânunuevvel 330 (3 Ocak 1915).

63 “Rusların Hezimetini”, **Sabah**, 25 Kânunusani 330 (7 Şubat 1915).

64 Telgrafların tam metni için bkz. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, C 1, TBMM Basımevi, Ankara 1991, s.90, “Ardahan’dan Selâm”, **Tanin**, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915).

65 “Kafkas Türküsü”, **Turan**, 22 Kânunuevvel 330 (4 Ocak 1915).

kasabası da ahalinin Türk askerlerine verdiği yardım ve destek sayesinde ele geçirilmişti⁶⁶.

Eli silah tutan gençler Ruslarla savaşmak üzere Osmanlı birliklerine katılırken, ihtiyarlar ve kadınlar askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için birbirleriyle yarışıyor, onların yardımları sayesinde harekât güven içinde ilerliyordu. Osmanlı basınına göre Türk ordusunun karşılaştığı bu sevgi seli Kafkasya halkının Çar yönetimine değil, 93 Harbi'ne kadar idaresi altında yaşadığı İslam Halifesine bağlı olduğunu gösteriyordu⁶⁷. Yine de soğukkanlı olmaya çalışılıyor, ordunun bakışlarını Türkistan ve Buhara'ya çevirmeden önce Kafkasya'yı tümüyle ele geçirmesi gerektiği hatırlatılıyordu⁶⁸.

Sınırı aşan kuvvetlerin Kafkasya halkından bu denli yardım ve destek görmesinde savaşın başlamasından önce bölgede gizlice faaliyet göstermeye başlayan *Kafkas İhtilâl Cemiyeti*'nin yaptığı hazırlıkların da etkili olduğu anlaşılıyordu⁶⁹. *Teşkilat-ı Mahsusa* önderleri tarafından 12 Ekim 1914'te kurulan cemiyetin amacı, kuruluş nizamnamesinin 1. maddesinde belirtildiği üzere, Kafkasya halkını silahlendirip Ruslara karşı ayaklandırarak, Osmanlı ordusunun Kafkasya'yı işgal etmesine yardımcı olma⁷⁰. Rusya'nın diğer yerlerindeki, özellikle Kuzey Rusya'daki Kırım ve İdil-Ural gibi uzak bölgelerdeki Türk toplulukları arasına doğrudan sızmak mümkün olamadığından, oralardaki bu tür faaliyetler ise yine *Teşkilât-ı Mahsusa* elemanları tarafından desteklenen *Rusya'da Sakin Müslüman Türk-Tatarlarının Haklarını Müdafaa Cemiyeti* üzerinden yürütülüyordu. Kamuoyunda *Türk-Tatar Heyeti* olarak bi-

66 Bkz. "Kahraman Kafkasya Müslümanları", *Sabah*, 9 Kânunuevvel 1330 (22 Aralık 1914); "Ordumuz Nasıl İstikbal Olunuyor?", *Turan*, 12 Kânunuevvel 330 (25 Aralık 1914); "Rehâkâr Ordumuz", *Sabah*, 21 Kânunuevvel 1330 (3 Ocak 1915); "Kafkasya'da Ahval-Sahne-i Harpten Gelen Bir Mücahitte Mülakat", *Tanin*, 29 Kânunuevvel 1330 (11 Ocak 1915); "Kafkasya Haberleri", *Tasvir-i Efkâr*, 15 Kânunusani 1330 (28 Ocak 1915).

67 "Kafkasya Ahalisinin Kahramanlığı", *Tanin*, 13 Kânunuevvel 1330 (26 Aralık 1914).

68 "Batum'dan Bakü'ye", *Tanin*, 14 Kânunuevvel 1330 (27 Aralık 1914).

69 *Teşkilat-ı Mahsusa* adına Kafkasya'da Ruslara karşı istihbarat ve çete faaliyet yürüten Kafkas İhtilâl Cemiyeti'nin çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Yücel Yiğit, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas İhtilâl Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı, III)*, Yıl 21, S 73 (Temmuz-Aralık 2015), s.269-282; Sadık Sarısamam, "Cihad-ı Ekber İlanının Kafkaslardaki Yankıları", *100. Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s.720-721; Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi (1914-1916)*, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 269-381; Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017.

70 Cemiyetin nizamnamesi için bkz. Arif Cemil, *I. Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsusa*, Arba Yayınları, İstanbul 1997, s.28-31.

linen bu cemiyet Kazan, Kırım ve Türkistan'ın ileri gelen aydınları tarafından kurulmuştu⁷¹.

Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı basını, örgüt elemanlarının gizli çalışmalarını deşifre etmemek ve Kafkasya halkının herhangi bir tahrik ya da teşvike gerek duymadan kendi isteğiyle Osmanlıların yanında yer aldığına dair güçlü bir mesaj verebilmek için *Kafkas İhtilâl Cemiyeti*'nin varlığından ve faaliyetlerinden hiç söz etmiyordu. Bu yüzden 1914 Aralık ayı başlarında, bazı gazetelerde Kafkasya'da silah dağıtıp halkı Ruslara karşı isyana teşvik eden gizli bir örgütün Ruslar tarafından açığa çıkarıldığına dair bir takım haberler yer almış ise de büyük ihtimalle *Kafkas İhtilâl Cemiyeti*'nin bir uzvu olan bu yapının iç yüzü hakkında herhangi bir bilgi verilmemişti⁷².

Rusya'da Müslümanların isyan hâlinde olduklarına dair bu tür haberlerin önemli bir bölümü de muhtemelen bu örgüt üyeleri tarafından basına sızdırılıyordu. 1915 yılı Ocak ayı başlarında Acara bölgesindeki Rusya karşıtı faaliyetler hakkında İstanbul gazetelerine oldukça geniş bir demeç veren *Acaralı Mercan Çavuş*, büyük ihtimalle *Kafkas İhtilâl Cemiyeti*'nin üyelerinden biriydi. İfade edildiğine göre Kafkasya'da yaralandıktan sonra tedavi için İstanbul'a gelmişti. Onun anlattıklarına bakılacak olursa Kafkasya halkı Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden bir hafta önce silahlanıp örgütlenmeye başlamıştı. Rus hükümetinin Müslümanların 80 ruble maaşla Çar'ın hassa alayına alınacaklarına dair sahte vaatleri de bu faaliyetleri engellemeye yetmemiş, Osmanlı Sultanı'nın Ruslara savaş açıp cihat ilânından sonra gönüllü sayısı hızla artmaya başlamıştı. Yalnız Acara bölgesinde 40 bin kişilik bir ordu kurulması kararlaştırılmış, Türk askerini görmek ve "*Padişahım çok yaşa!*" nidasını işitmek arzusuyla Rusların silâh depolarına ve karakollarına hücum edilmişti⁷³.

Aynı günlerde, yine Kafkasya'dan geldiği ifade edilen ve *Acaralı Mercan Çavuş* gibi muhtemelen bir *Teşkilat-ı Mahsusa* elemanı olan *Emekli Polis Müfettişi İskender Bey* de Rus hükümetinin uyguladığı katı sansüre rağmen cihat ilanının bütün Kafkasya'ya şimşek hızıyla yayıldığını, Kafkasya Müslümanları arasında Ruslara yakınlık duyan tek kişi bile kalmadığını bildiriyordu⁷⁴.

71 Tetik, a.g.e., s.168-175.

72 "Kafkasya Kaynaşıyor", *Ahenk*, 21 Teşrinisani 1330 (4Aralık 1914).

73 "Bir Kafkas Gönüllüsünün Beyanâtı", *Turan*, 23 Kânunuevvel 330 (5 Ocak 1915); "Bir Kahramanın Menakıbı", *Sabah*, 24 Kânunuevvel 1330 (6 Ocak 1915).

74 "Kafkasya'da Ahval-Sahne-i Harpten Gelen Bir Mücahitile Mülakat", *Tanin*, 29 Kânunuevvel 1330 (11 Ocak 1915).

Kafkasya Müslümanlarının Osmanlı kuvvetlerine verdiği destek büyük bir memnuniyetle dile getirilirken, diğer yandan Osmanlılara verdikleri destek yüzünden halkın baskı ve zulüm gördüğünden şikâyet ediliyordu. Korkuya kapılan Rus hükümetinin hukuk kurallarını hiçe sayarak, isyan edeceğinden kuşku duyduğu herkesi acımasızca cezalandırdığı iddia ediliyordu⁷⁵. Sırf bu yüzden 18 bin kişinin yol yapımında çalıştırılmak üzere Kafkasya'dan Novorosisk'e ve oradan da Kerç'e sürgün edildiği, eşraftan 70 kişinin ihtilâl hazırlığında olmak suçlamasıyla kurşuna dizildiği haber veriliyordu. Baskının ve zulmün Kafkasya'yla sınırlı kalmadığı, Kuzey Rusya'da da seyahat özgürlüğünün kısıtlandığı, Kazanlı Müslüman tüccarların şehirden ayrılmalarına izin verilmediği yazılıyordu. Şehrin varlıklı iş adamlarından Maksudof'un iplik fabrikasına el konduğu, kardeşleri ve yörenin ileri gelenlerinden Hüseyin Kerimof ile birlikte tutuklanarak hapse atıldığı haber veriliyor, yalnız Kazan'da 300 kişinin bu şekilde tutuklandığı bildiriliyordu.

Müslümanlara reva görülen zulüm bundan ibaret değildi. İnsanları aç bırakma pahasına, ailelerin kendi ihtiyaçları için sakladığı unlara Lehistan cephesindeki Rus birliklerine verilmek üzere el konmuştu. Kırım'da altı Müslüman fırıncı hamura zehir kattıkları iddiasıyla Prekop'a sürgün edilmiş, bazı kimseler ise Sivastopol-Prekop demir yoluna saldırı hazırlığında oldukları iddiasıyla tutuklanmıştı. Rustof'da yörenin ileri gelenlerinden 30 kişi, Osmanlı şebbenderiyle birlikte Kuban taraflarına sürgün edilmişti. Rus kıtalarındaki Müslüman askerlerin mektupları sıkı denetim altına alınmış, ailelerin cephe-lerdeki evlâtlarına koli göndermesi bile yasaklanmıştı. Kafkasya'da, Kırım'da ve Kazan'da Müslümanlara ait ne kadar dernek varsa kapatılmış, Türklüğe ait eserler toplanmış, Gaspıralı İsmail merhumun Tercüman'ı kapatılmış, eserlerini üzerinde bulunduranlara 500 ruble ceza kesilmeye başlanmıştı. Orenburg'da çıkan *Vakit gazetesi*, İstanbul'dan gelen ve Osmanlı Devleti'nin askerî başarılarından söz eden bir mektup yayınladığı için kapatılmış, müdürü 3 bin ruble para cezasına çarptırılmıştı. Savaşa dair destan yazarların Sibiryaya sürgün edileceği tehdit makamında ilân edilmişti⁷⁶.

75 "Rusların Vahşiyane Tedâbiri", **Tanin**, 10 Kânunuevvel 1330 (23 Aralık 1914).

76 "Kafkasya'da Rus Mezalimi", **Sabah**, 18 Kânunuevvel 1330 (31 Aralık 1914); "Rusya'daki Müslümanların Ahvalı", **Tanin**, 1 Kânunuevvel 1330 (14 Aralık 1914).

5. Büyük Bozgun ve Turan Hülyalarının Hazin Sonu

Osmanlı basınının, Rusya'nın yenileceğine, *Turan*'a giden yolun açılacağına, Rusya Müslümanlarının esaretten kurtarılacağına dair kamuoyunda büyük ümitler doğuran yayınları, 1915 yılı Ocak ayının ilk günlerinde gerçekleşen Sarıkamış yenilgisine kadar hız kesmeden devam etti. Kafkasya'yı Türkistan'ı ve daha ötelelerini ele geçirmeyi planlayan ordu Allahuekber Dağları'nın ötesine geçemeyerek telâfisi mümkün olmayan ağır kayıplara uğradı. Savaşçıların ve ağır silahlarının önemli bir bölümünü kaybeden Osmanlı ordusunun elinde de değil Kafkasya'yı kurtaracak, kendi sınırlarını koruyacak kuvvet bile kalmadı⁷⁷.

Kafkasya'yı Moskof zulmünden kurtarmayı amaçlayan büyük kış taarruzunun arzu edilen aksine ağır bir yenilgiyle sonuçlanması, Kafkasya Müslümanlarının daha büyük sıkıntılarla karşılaşmasına yol açtı. Özellikle sınır bölgesinde yaşayan İslâm ahalinin büyük bir kısmı Rus hükümetinin zulmüne uğrayacağından korkarak bozgun hâlinde geri çekilen Osmanlı kuvvetlerinin ardından iç bölgelere doğru kaçmak zorunda kaldı. Kış ortasında memleketlerini terk etmek zorunda kalan zavallı insanların sefaleti yürek sızlatan bo-yutlara ulaştı. Onların bu durumuna yüreği kanayarak tanık olan Hafız Hakkı Paşa, harekâtın kendi teklifi üzerine yapıldığı gerçeğini unutmış görünerek de olsa bir kış taarruzu yapmanın pişmanlığını günlüğüne şu acı sözlerle not etti: *“Muhacirler meselesi bir felaket. Topların nakli için zavalluların öküzlerini de almışlar. “Keşke Rus elinde olup şehit olsa idik” diye bağırarlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylası! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dörtnala kaldırarak yüz bin masmusun kanına girdin! Allah seni affetsin (16 Ocak 1915).”*⁷⁸

Kaçmaya fırsat bulamayanlar ise Rusların elinde kalıp türlü eziyetler çekmeye mahkûm oldular. Ele geçirdikleri Osmanlı topraklarındaki Müslümanları potansiyel tehdit unsuru olarak gören Ruslar genç, ihtiyar, çocuk demeden bütün erkeklerini toplayıp Rusya içlerindeki esir kamplarına gönderdiler, aileleri parçalayıp sahipsiz bıraktılar⁷⁹.

77 Osmanlı ordusunun uğradığı kayıpları için bkz. Tuncay Ögün, “Kafkas Cephesinde Rus Rületi: Sarıkamış Harekâtı”, *Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı, III)*, Yıl 21, S 73 (Temmuz-Aralık 2015), s.783-786.

78 **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, s.95.

79 Hüsamettin Tuğaç, **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s.21-22.

Basına sansür uygulayan Osmanlı hükümeti, bu mağlubiyeti ve neden olduğu hayal kırıklıklarını kamuoyundan gizlemek mecburiyetinde kaldı. Hükümetin bu tavrı karşısında gazeteler, savaşın başından beri sürdürdükleri yayın politikalarından keskin dönüşler yapmanın kamuoyunda kuşku yaratacağını hesap ederek, konuyu aşamalı olarak gündemlerinden çıkarma yoluna gittiler. Kafkas harekâtından, Rusya Müslümanlarının bağımsızlık davasından, isyan ve ihtilâl beklentilerinden gittikçe daha az söz ederek, yenilginin üstünü örtmeye çalıştılar. Önce konuyu, Kafkasya'nın Ruslara karşı galeyan hâlinde olduğuna dair birkaç satırlık küçük haberler yayınlamakla geçtirdiler⁸⁰. Daha sonra bu tür haberleri sayfalarından tümüyle kaldırarak isyan ve ihtilâl haberleri yerine Kafkasya'yı tarihî, coğrafî, iktisadî, demografik ve benzeri yönleriyle tanıtan yazılara yer vermeye başladılar. Böylece büyük yenilgiden ve Rusya'ya dair planların başarısızlığa uğradığından söz etmeden *Turan* hülyalarını unutulmaya terk ettiler.

80 Örneğin bk.: "Kafkasya Ahvali", **Turan**, 8 Kânunusani 330 (21 Ocak 1915); "Kafkasya Ahvali", **Sabah**, 4 Kânunusani 1330(17 Ocak 1915); "Kafkasya Ahvali", **Tanin**, 24 Kânunusani 1330 (6 Şubat 1915).

SONUÇ

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse 1. Dünya Savaşı'nı İslam âleminin esaretten kurtuluşu için fırsat olarak gören Osmanlı Devleti, işe Kafkas cephesinden başlamak istemiş ise de Sarıkamış'tan öteye gidemeyerek büyük bir hezimete uğramıştır. Böylece arkasında güçlü bir askerî ve siyasi destek olmadıkça yalnız cihat fetvalarıyla İslam âlemini ayaklandırmanın mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Ancak bunun bedeli çok ağır olmuştur. Vatandaşlık bağlarıyla Rusya'ya, gönül bağlarıyla Osmanlıya tabi olan Rusya Müslümanları, özellikle de Kafkasya halkları, Osmanlı basınının da destek verdiği arkası boş cihat ve isyan çağrıları karşısında korkuya kapılan Rus hükümetinin gittikçe artan baskılarına maruz kalmış, sürgün, ölüm, esaret ve sefalet gibi savaşın her türlü musibetiyle yüz yüze gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. Süreli Yayınlar*

Ahenk

Karagöz

Sabah

Sebilürreşad

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Turan

2. Yayınlanmış Belgeler

“30’uncu Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi-2”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 58, S 123 (Haziran 2009).

Enver Paşa’nın Özel Mektupları, yay. haz. Arı İnan, İmge Kitabevi, Ankara 1997

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, C 1, TBMM Basımevi, Ankara 1991.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, I, yay. haz. Kemal Gurulkan vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013.

3. Hatrat ve Günlükler

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, I, Nehir Yayınları, İstanbul 1992

Arif Cemil, **I. Dünya Savaşı’nda Teşkilât-ı Mahsusa**, Arba Yayınları, İstanbul 1997.

Eti, Ali Rıza, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, yay. haz. Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.121.

Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü, yay. haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Köprülü Şerif, **Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1338.

* Gazete ve mecmuaların tarih ve sayıları, haber ve yazı başlıkları ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

Mülhman, Carl, **İmparatorluğun Sonu 1914:Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi?**, çev. Kadir Kon, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

Tuğaç, Hüsamettin, **Bir Neslin Dramı**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.

Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları/Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), yay. haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005.

4. Kitap, Tez ve Makaleler

Akbay, Cemal, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Cilt I, Osmanlı İmparatorluğunun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1970.

Altınanıt, Hasan İzzet, **Ülkem Ateş Çemberiyle Kuşatılmışken: Sarıkamış**, yay. haz. Bingür Sönmez, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2013.

Balcı, Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2007.

Bardakçı, Murat, **Enver**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Bilgin, Mehmet, **Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Budak, Mustafa, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Türkler**, XVIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.488-515.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi: İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.

Hülagu, Metin, "Pan-İslamist Faaliyetler (1914-1918)", **Osmanlı**, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.555-566.

Keleşyılmaz, Vahdet, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVI/47 (Temmuz 2000), s.277-304.

Kılıç, Selami, "1. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman Cihat Politikasına Bir Bakış", **100. Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu(25-27 Eylül 2014)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s.139-187

Kurtcepe, İsrail-Mustafa Balcıoğlu, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Roman-
tik Bir Türk Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi-”, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve
Uygulamaları Merkezi Dergisi (OTAM)**, S 3, 1992, s.249-256.

Larcher, Maurice, **Büyük Dünya Savaşı’nda Türk Cepheleeri-1/Kafkas
Harekâtı**, çev. Can Kapyalı, Omnia Yayınları, İstanbul 2010.

Öğün, Tuncay, “Kafkas Cephesinde Rus Ruleti: Sarıkamış Harekâtı”,
Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı, III), Yıl: 21, S 73 (Temmuz-Aralık
2015), s.765-794.

----- “Turan Yolunda Bir Serap: Çoruh Vadisi Harekâtının ve Arda-
han Baskınının Osmanlı Basınındaki Yansımaları”, **Yeni Türkiye (Kafkaslar
Özel Sayısı, III)**, Yıl: 21, S 73 (Temmuz-Aralık 2015), s.806-820.

Özdemir, Yavuz, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarıkamış Harekâtı**,
Erzurum Kalkınma Vakfı Yayınları, Erzurum 2003.

Saray, Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, **Türkler**, XVIII,
Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.561-576.

Sarısaman, Sadık, “Cihad-ı Ekber İlânının Kafkaslardaki Yankıları”, **100.
Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Ulus-
lararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s.
707-724.

Sıgatullina, Alfina, “1. Dünya Savaşı Dönemi Rus Mizahı ve Karikatü-
ründe Osmanlı İmajı”, **100. Yılı Münasebetiyle 1. Dünya Savaşı’nda Kaf-
kas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi
Yayını, Ankara 2015, s.533-559.

-----, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**,
Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2014.

Sönmez, Bingür -Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış**,
İkarus Yayınları, İstanbul 2010.

Tekir, Süleyman, **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi’nde Türk-Rus
Mücadelesi (1914-1917)**, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ba-
sılmamış Doktora Tezi), Kars 2015.

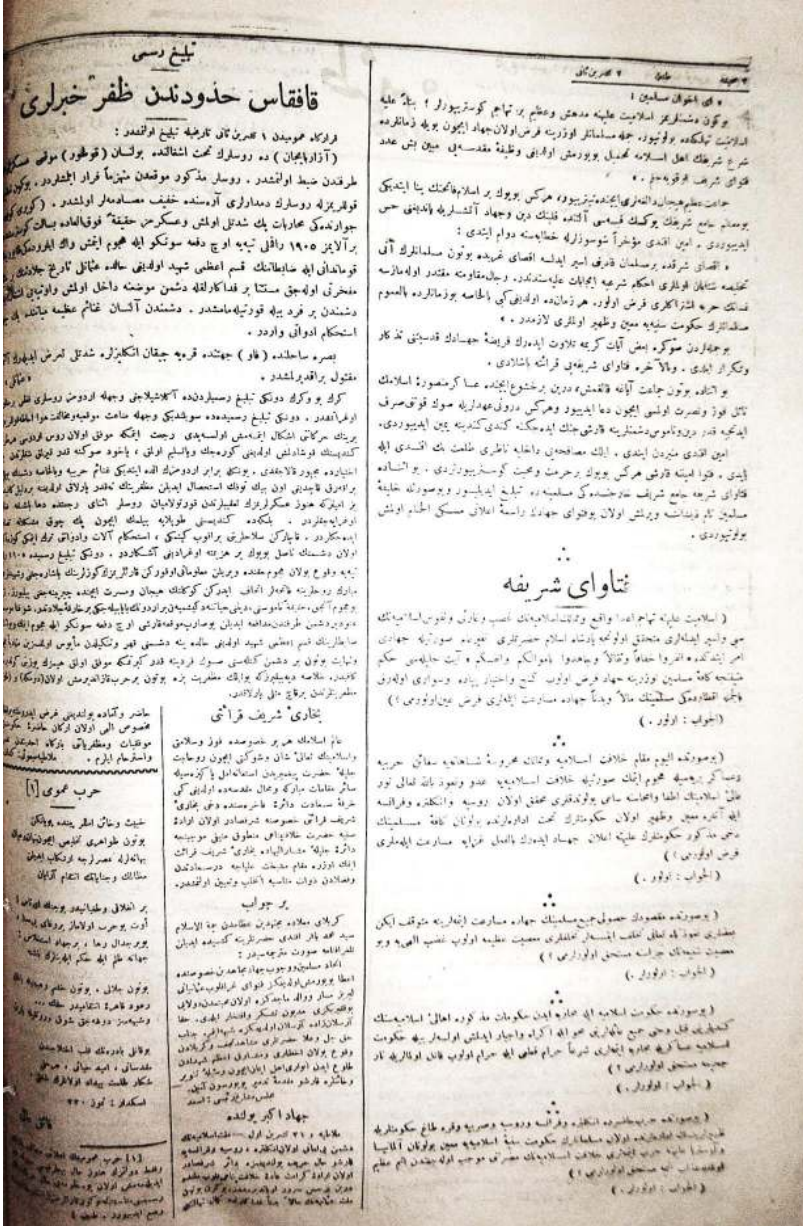
Temizkan, Abdullah, “Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas-Ötesinde
Nüfuz Mücadelesi” **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, VI/ 2 2006, s.447-
462.

Tetik, Ahmet, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi (1914-1916)**, I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Topsakal, İlyas, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2016.

Yiğit, Yücel, "I. Dünya Savaşı'nda Kafkas İhtilâl Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri, **Yeni Türkiye (Kafkaslar Özel Sayısı, III)**, Yıl: 21, S 73 (Temmuz-Aralık 2015), s.269-282.

Ek-1

Cihat fetvaları ve Osmanlı karargâhının Kafkas sınırında zafer kazanıldığını bildiren bir tebliği [Tanin, 2 Teşrinisani 1330 (15 Kasım 1914)]

Ek-2

Ruslara karşı savaşırken yaralanan bir Kafkas gönüllüsünün İstanbul basınında bir Ruslara karşı açıklaması [Turan, 23 Kânunuevvel 330 (5 Ocak 1915)]

